

Værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen. Del 2.

*Michael Eldred, Marnie Hanlon,
Lucia Kleiber og Mike Roth*

Introduktion

I teorien er marxismen orienteret mod en genstand, som hævdes at eksistere som en totalitet. Specificeringen af denne totalitet er genstand for kontroverser indenfor marxismen. I modsætning til den konventionelle opfattelse af en struktureret totalitet, som er styret af et kausalitetsprincip, i sidste instans af den økonomiske basis, foreslår vi en begribelse af *totaliteten af former*. Formernes indbyrdes forhold kan ikke begribes ved hjælp af kausalitetsopfattelsen. Argumentationen i fremstillingen skal vise forholdet mellem formerne og vise, hvordan de danner dele af et modsigelsesfyldt hele. Kapitalistisk økonomi, f.eks., »forårsager« ikke den borgerlige stat, og heller ikke vica versa. Den samfundsmæssige form, »kapitalistisk økonomi«, har ikke desto mindre en nødvendig forbindelse med den samfundsmæssige form, »borgerlig stat«; en forbindelse, som det er marxismens mål at begribe.

Politisk er marxismen orienteret mod en gennemgribende praktisk omvæltning af den samfundsform, som baseres på det samfundsmæssige arbejdes værdiformsobjektivitet og på kapitalens dominans over arbejdet. En omvæltning af arbejdets kapitalistiske form vil videre muliggøre en praktisk revolutionering af andre samfundsmæssige sfærer: staten, det private og offentlige liv.

Livsformernes og sociale institutioners underlæggelse under den abstrakte universalitet af et kapitalistisk system af samfundsmæssig arbejde skal ophæves (aufheben). I de senere år er der på alle niveauer af venstreorienteret tænkning og politik blevet stillet spørgsmål ved den historiske mulighed for en sådan Aufhebung. Habermas repræsenterer opfattelsen blandt andre venstre-intellektuelle, når han taler om den »indbyggede evolutionære værdi«¹ i systemer, som styres af penge og magt. Hvorvidt borgerlig menneskehed forbliver tilfreds med den nuværende modsigelsesfyldte samfundsform er et spørgsmål, som ikke endelig kan anticiperes historisk på trods af perioder med pessimisme eller optimisme.

1. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns* Bd II, F/M 1981, p. 464.

En hovedstrømning i kritikken af marxismen har været dens ubegrundede insisteren på den hovedrolle, som et enkelt revolutionært subjekt, proletariatet, spiller i en social revolution. At fastholde opfattelsen af det borgerlige samfunds karakter af at være en totalitet og dermed fastholde nødvendigheden af en praktisk kritik, som sigter mod denne totalitet, nødvendiggør ikke proletariatets ledende rolle som revolutionært subjekt. En radikal omformning af det økonomiske liv kan ikke foregå uden deltagelse fra afgørende dele af den industrielle arbejderklasse. Dette tildeler imidlertid ikke arbejderklassen en politisk overlegenhed overfor andre sociale grupper, som kæmper for frigørelse.

Den politiske kamp, som grupper, såsom fanger, kvinder, statsansatte, homoseksuelle og andre, fører, kan kaste lys over de oplevede modsigelser i det borgerlige samfund. Omvendt må marxismen være i stand til på overbevisende måde at demonstrere en nødvendig forbindelse mellem disse modsigelser og den abstrakte totalitet, således at disse grupper kan opnå en orientering mod en praktisk kritik af totaliteten.

Præciseringen af sociale grupper, som kan have en praktisk interesse i en radikal anderledes samfundsform baseret på bevidst organiseret samfundsmæssig arbejde, river begreberne i den traditionelle marxistiske, økonomiske klasseanalyse fra hinanden. Den nuværende modsigelsesfyldte livsform kan ikke reduceres til de oplevede erfaringer fra kapitalistisk konkurrencelev. Kvindebevægelsen pointerer kvindernes undertrykkelse i kernefamilien; Habermas pointerer de ødelagte kommunikationsformer i privat og offentlig liv. Kvindebevægelsen er naturligt nok optaget af at analysere den særlige patriarkalske undertrykkelsesform og af at organisere sig politisk i autonome organisationer for at bekæmpe denne undertrykkelse. En ikke økonomisk-reduktionistisk marxisme har som sin opgave at vise, hvilken forbindelse (hvis overhovedet nogen) der er mellem denne form for undertrykkelse og den borgerlige samfundsform og i særdeleshed den kapitalistiske, økonomiske form. Analoge udsagn gælder for andre slags social undertrykkelse. Ingen forbindelse, som marxismen demonstrerer, behøver at benægte det borgerlige livs opsplittethed eller magtrelationernes modsatrettedhed. Den borgerlige totalitet eksisterer ved at tillade forskelligheder og modsatrettede bevægelser og ved til sidst at underlægge disse mangfoldige aspekter ved vores livsform under dens abstrakt almene former.

Nævrende artikelserie giver ingen teoretisk løsning på de spørgsmål, som er rejst med de indledende bemærkninger. Serien er begrænset til en rekonstruktion af kapitalanalysen. Vi stiller disse spørgsmål for at indikere det perspektiv, ud fra hvilket vi foretager en rekonstruktion af Marx (og marxismen).

Vi ønsker at understrege endnu en central *teoretisk* pointe: Gennemlæser man den senere engelske sekundærlitteratur om den marxske værditeori², vil man bemærke, at der udspilles en dybtgående kontrovers omkring værditeorien. Den ene pol sætter spørgsmålstegn ved gyldigheden af værditeorien *in toto*, og den anden forsvarer den standhaftigt til mindste detalje. Eftersom værditeorien er det begrebslige grundlag for Marx' *Kapitalen*, står der en del på spil i denne kontrovers, nemlig holdbarheden af den marxske analyse af den kapitalistiske produktionsmåde. Det centrale spørgsmål er, hvad der adskiller den marxske værditeori fra den ricardianske. De fleste forsvarere for værditeorien peger på Marx' teori om værdiformen som den afgørende forskel. Imidlertid omskrives denne afgørende forskel ofte til Marx' påvisning af den historiske specificitet af værdikategorier i modsætning til disses »eviggørelse« hos Ricardo og andre økonomer. Modstanderne af værditeorien påpeger heroverfor - korrekt - at påvisningen af den historiske specificitet forbliver ydre i.f.t. det behandlede spørgsmål, eftersom den marxske version af værditeorien er uden indre sammenhæng.

Vi indtager en midterposition i denne debat: Værdiformen er uden tvivl det centrale nye træk ved den marxske værditeori i forhold til den ricardianske, men den marxske fremstilling er mangelfuld, hvilket har tvunget os til at foretage en radikal rekonstruktion af værditeorien. I realiteten indeholder Marx' tekst 2 værditeorier, og tilsvarende, en esoterisk og en eksoterisk eller populær Marx. Især Backhaus' minutøse analyse af Marx' skrifter har støttet denne opfattelse.

Vi har valgt ikke at offentliggøre tekstanalyser, men derimod et forsøg på at rekonstruere den marxske værditeori, som skiller sig af med og kritiserer de ricardianske elementer og, på samme tid, bringer den værdiformsanalytiske argumentationskæde i forgrunden. Værditeorien er hermed samtidig en kritik af alle de præmonetære (subjektive eller objektive) værditeorier, som implicit eller eksplicit ligger til grund for klassiske og moderne økonomiske teorier. Et velbegrundet pengebegreb er lakmustesten for en vellykket værditeori. Det har været vores problem, hvorledes man fremlægger en værditeori, der begrunder den nødvendige forbindelse mellem abstrakt associeret arbejde (værdisubstansen), værdiform og penge. Vare-penge relationens struktur er på en

2. Debatten optræder i det britiske tidsskrift *Capital & Class* samt i essaysamlingen *Value: The Representation of Labour in Capitalism* (ed. Elson) og i *The Value Controversy* (NLB 1981). Deltagerne inkluderer C. Arthur, I. Steedman, Wright, Ito, Uno, Banaji, Cohen, Lippi, de Vreoy, Cartelier, Krause, Himmelweit, Mohun, Yaffe, Bullock og andre.

vis måde en cirkel. For at bryde ud af denne cirkel og begynde analysen kræves en speciel teoretisk fremgangsmåde. Den fremstillingsmåde, som vi kalder dialektisk, nødvendiggøres af varers og penges særlige dialektiske struktur, dvs. af »det ejendommelige objekts ejendommelige logik« (Marx).

Arbejdet med en rekonstruktion af værditeorien ophører ikke med en teori om varer og penge. Pengenes værditeori er kernen i en teori om vores nuværende samfundsform. For at begrunde dette må fremstillingen videreføres i en undersøgelse af alle generelle aspekter af samfundet, baseret på det samfundsmæssige arbejdes pengeform, og det må vises, hvorledes det nuværende samfund konstituerer en sammenhængende, men modsætningsfyldt totalitet. Vi beder læseren følge vores argumentation og opfordrer læsere, som ønsker at følge specifikke punkter i teksten op - eller som ønsker at rejse andre spørgsmål - om at kontakte os.³

I denne artikel fortsætter vi den systematiske fremstilling, som blev påbegyndt i VRAK 1⁴. Begreberne udviklet heri forudsættes bekendt. Med basis i analysen af varer og penge er det muligt at fortsætte med en værdiformsanalytisk undersøgelse af lønarbejde-kapitalrelationen og af den kapitalistiske produktionsproces. I Marx' *Kapitalen* udgør den tilsvarende undersøgelse hjertet i 1. bind, ligesom denne del af *Kapitalen* har haft den største indflydelse i den marxistiske tradition. Af denne grund er det vigtigt, at diskussionen af Marx' fremstilling fortsætter i denne anden del med henblik på at demonstrere, at en konsistent værdiformsanalytisk tilgang kræver en reformulering af centrale marxiske kategorier som f.eks. merværdi samt absolut og relativ merværdiproduktion. Af pladshensyn har vi ikke kommenteret den anselige mængde litteratur vedr. analysen af lønarbejde og produktion i *Kapitalen*. Kun i forbindelse med vores forslag om at flytte analysen af jordrenten til analysen af produktionsprocessen refererer vi til en anden forfatter end Marx, nemlig Bahro (jnf. § 21b).

3. Vi kan kontaktes gennem én af følgende adresser: c/Roth, Philosophie, Universität Konstanz, D-775 Vesttyskland. c/Eldred/Hanlon, Dept. of General Philosophy, Sidney University, 2006 Australien.

4. Anvendte forkortelser er de samme, som de anvendt i *Værdiformsanalytisk rekonstruktion af Kapitalen. Del 1*, Kurasje 32.

Kapital-løn-arbejde relationen.

§ 10

En forståelse af kapitalforholdet på baggrund af analysen af værdiens vare- og pengeformer indledes med spørgsmålet om, hvorledes de industrielle varer, som blev analyseret i den første del af fremstillingen (VRAK 1), produceres. I §§ 3f afdækkes dobbeltkarakteren af arbejdets vareprodukter. Med udviklingen af værdiens pengeform fremkommer den abstrakte associering af konkrete, dissocierede arbejder via salg af varen. At varen antager værdikarakter via salget af arbejdsproduktet forudsætter udførelsen af konkret, dissocieret arbejde. »Producenten«, som står bag varerne og som nu skal undersøges nærmere, må derfor bestemmes i overensstemmelse med dobbeltkarakteren af det arbejde, der producerer industrielle varer. Dette opnås derved, at vor undersøgelse starter med spørgsmålet om, hvorledes penge formidler den konkrete, dissocierede vareproduktion.

§ 11

Fra dagligdagen ved vi, at *løn* udbetales til *lønarbejderen* for udførelsen af arbejde (som nu kan betegnes *lønarbejde*) under ledelse af *kapitalisten*. Eftersom lønnen er en pengesum, kan den på baggrund af den tidligere begrebslige udvikling opfattes som en form for værdi, nemlig *værdiens lønform*. Lønnen er således stivnet, samfundsmæssigt arbejde (§ 4b), som gør udførelsen af konkret, dissocieret arbejde lettere (§ 3). Værdiens lønform kan opfattes som en afledet form af værdiens pengeform, ikke at forveksle med værdiens vareform. Denne sidste er et begreb, som er reserveret industrielle varer (§ 3f). Penge har som absolut værdi (§ 9) magt til at befri sig selv fra dets eksistens som industrielle varers værdiform og til indenfor dets sfære at omfatte andre ting - af betydning er her lønarbejderen -, som ikke er værdier. Penge besidder desuden overfor lønarbejderen denne magt i en kvalitativt anden form end i et købs/salgsforhold. Penges forhold til lønarbejderen kalder vi et *låneforhold*. Lønnen er *lejen* af arbejderen i dennes egenskab af bærer og yder af *arbejdskraft*. At bæreren af arbejdskraft, arbejderen, anvender dette potentiale ved at udføre arbejde i en given tidsperiode er indeholdt som del af låneforholdet mellem kapitalisten og arbejderen. I dette forhold er arbejderen et *produktionselement*, hvis evne til arbejde udnyttes i produktionen af industrielle varer. 'Udnyttelsen' skal her opfattes i betydningen 'anvendelse af den lejede genstand' på samme måde, som en skov kan udnyttes til forsyning med tømmer.

Fra kapitalisten modtager arbejderne betaling for brugen af deres arbejdskraft i en afmålt tidsperiode. Hvis vi for nemheds skyld antager, at

denne tidsperiode er den anvendte produktions- og salgstid for de betragtede varer, så udbetaler kapitalisten en del af salgsindtægterne som lønninger. Penge som løn fungerer, til forskel fra dets funktion som *købemiddel* i almindelige salgsforhold, som *betalingsmiddel* i en transaktion, der forløber over tid. Disse to pengebestemmelser er en videre konsekvens af penge som henholdsvis cirkulationsmiddel og som absolut værdi (§ 9).

Kapitalistens leje af arbejderen, som sætter sidstnævntes arbejdskraft i bevægelse i en *arbejdsproces* med henblik på produktion af nye varer, er den første art låneforhold, som udvikles systematisk i analysen. Lønarbejde er den første bestemmelse af *kapitalistisk vareproduktion* som arbejdsproces formidlet af *kapitalforholdet* mellem lønarbejderen og kapitalisten. I kraft af dette pengeformidlede forhold opsplittes den »producent« af industrielle varer, som blev analyseret i VRAK 1, i kapitalisten og arbejderen. De mange kapitalistiske iværksættere af konkrete, dissocierede arbejdsprocesser danner tilsammen *kapitalistklassen*. De arbejdere, som lejes og beskæftiges af kapitalister i forskellige arbejdsprocesser danner *arbejderklassen*. Kapitalforholdet indstifter således et *klasseforhold*.

(a) I modsætning til os indfører Marx *forudbetalt* pengekapital til at formidle forholdet mellem kapitalist og arbejder (for Marx: et bytteforhold, ikke et låneforhold, jvf. RVfA p. 44). I Marx' fremstilling betales arbejdskraften på forskud (senere »variabel kapital« (Rh 1 341; K1 224), og kapitalisten er »pengebesidderen«, mens lønarbejderen er »varebesidderen«: »For at kunne udvinde værdi af forbruget af en vare, skal vor varebesidder være så heldig, at han i cirkulationsfæren, på markedet, opdager en vare, hvis brugsværdi selv besidder den ejendommelige beskaffenhed, at den er kilde til værdi, en vare hvis faktiske brug altså selv består i legemliggørelse af arbejde, dvs. i skabelse af værdi. Og pengebesidderen forefinder på markedet en sådan specifik vare - arbejdsvevnen eller arbejdskraften.« (Rh1 282; K1 181).

I Marx' fremstilling følger denne formulering i sammenhæng med inddragelse af den dagligdags bevidsthed (»Den samme historie udspilles dagligt for øjnene af os« Rh1 258; K1 161 - »Vi finder formen P-V-P ... købe for at sælge« Rh1 159; K1 162) og i sammenhæng med en »karakteristik« af kapitalens cirkulationsform (»almene formel« Rh1 269ff; K1 170ff).

I modsætning hertil er der i vor fremstilling på dette niveau ingen penge overhovedet, der fungerer som kapital (jvf. § 18). Snarere opfattes penge som en del af salgsindtægterne fra producerede varer. Denne valgte fremstilling tillader en samlet og uforstyrret behandling af kapitalforholdet i dets afgørende form (jvf. specielt revenueformsanalysen i VRAK 3). Først med cirkulationsanalysen (VRAK 4) tematiseres pengekapitalbevægelsers relative autonomi i.f.t. valoriseringen af

kapital i produktionen, og i særdeleshed det forhold, at pengekapital forudbetales som lønninger.

(b) Sondringen mellem »arbejde« og »arbejdskraft« er væsentlig for Marx' kritik af klassisk politisk økonomi, som »lånte kategorien 'arbejdets pris' fra hverdagslivet uden at underkaste den kritik« (Rh1 759; K1 559). Marx nævner for det første undertrykkelsen af det kvalitative spørgsmål »Hvad er løn for arbejde?« til fordel for det kvantitative spørgsmål: »Hvorledes bestemmes lønniveauet?« »Optaget som man var af forskellen mellem arbejdets markedspriser og arbejdets såkaldte værdi, af forholdet mellem denne værdi og profittaten, af forholdet til de vareværdier, der blev produceret v.h.a. arbejdet osv., fik man aldrig øje på, at analysen ikke blot havde ført fra arbejdets markedspriser til dets formentlige værdi, men havde medført, at selve denne arbejdets værdi i næste trin var blevet opløst i arbejdskraftens værdi« (Rh1 760; K1 561).

Marx fortsatte dernæst - idet han i vore øjne gik for meget på akkord - med analysen af »værdien af arbejdskraften«. Vi afviger fra Marx, når han hævder, at arbejdskraft har en værdi »som alle andre varer« (Rh1 286; K1 184). I § 12a kritiserer vi opfattelsen af forholdet mellem kapitalist og arbejder som køb/salg af en vare (jvf. også RVfA p. 44). Marx antyder, at arbejdskraft ikke har en egen værdi, når han skriver, at »arbejdskraftens værdi« »opløses« i »værdien af nødvendige livsfornødenheder« (Rh1 286; K1 185)⁵. I den marxske formulering »arbejdskraftens værdi« forklares værdiformens rolle ikke. Den følgende opløsning af arbejdskraftens værdi i værdien af industrielle varer, som arbejderen *køber* med sin løn (§ 12), kræver en overvejelse over værdiens lønform. For os repræsenterer lønnen lejen for arbejderen i hans/hendes egenskab af bærer af arbejdskraft. Ved at fastholde, at lønnen er arbejdskraftens pris, snarere end arbejdets, søgte Marx at afsløre den klassiske politiske økonomi's ukritiske accept af kategorien »arbejdets pris«, som mystificerer klasseudbytningen. Sondringen mellem »arbejdets pris« og »arbejdskraftens værdi« er imidlertid ikke i sig selv oplysende. Det forhold, at en del af det abstrakt associerede arbejde, der er indeholdt i vareproduktet, er ubetalt og fremtræder som merværdi overfor lønnen, der er snarere et resultat af den systematiske analyse af den samfundsmæssige realitet.

(c) Den sondring mellem løn og lønform, som introduceres af Marx, har en anden betydning for os. Lønnen lejer arbejderen som blot og bar genstand med evne til arbejde, snarere end som et subjekt, der udfører arbejde som en viljeshandling. På konkurrenceniveauet introduceres lønformen som udtryk for det faktum, at arbejderen gennem en viljeshandling medvirker til at arbejde for kapitalisten (CCF&S, del III). På dette niveau betyder det at udføre lønarbejde »under kapitalistens kommando« imidlertid at arbejde under ledelse af den skikkelse, som starter

5. Se appendix »Family and Capital« i Eldred/Roth *Guide to Marx' Capital*, London 1978.

produktionsprocessen ved at ansætte arbejdere. Alle låneforhold karakteriseres ved lejerens tidsbegrænsede anvendelse af de særlige muligheder der er indeholdt i den lejede genstand. Den sidstnævnte er for lejeren udbytningssubjekt, selv når dette objekt - som tilfældet er med arbejderen - på samme tid er et subjekt. På dette stade af analysen inddrages arbejderens subjektivitet ikke, fordi kun den kapitalistiske producent fremstår som et subjekt (jvf. § 13b), der virkeliggør arbejdsprocessen.

(d) Bestemmelsen af klasseforholdet via kapital-lønarbejde-forholdet indeholder 2 væsentlige momenter: i) lønarbejderen modtager en *løn* fra kapitalisten for det udførte arbejde og ii) arbejderen arbejder under *kapitalistens kommando*.

Klasseforholdet defineres således foranalytisk via værdiens lønform, og er endnu ikke udstyret med momenter af kamp mellem modsatte subjekter (jvf. § 13b). I begrebsliggørelsen af andre klasser, på niveauet for revenueformsanalysen, spiller værdiformerne hovedrollen og kommandomomentet vil blive opfattet som et særligt karakteristikon ved klasseforholdet mellem kapitalist og arbejder. Den ortodokse historisk-materialistiske definition (f.eks. Althusser) på klasser bestemt ved ejerskab/ikke ejerskab til produktionsmidlerne (§ 18) forkastes herved, for det første fordi den mangler formbestemthed og for det andet, fordi ejendomsbegreber først kan udvikles på baggrund af værdiformskategorier (CCF&S del III). Kernen af sandhed i den almindelige historisk-materialistiske formulering er, at kapitalisten sandelig er personifikationen af produktionsmidlerne (jvf. §§ 18-20).

(e) Hvis man sporer det samfundsmæssige arbejde (§ 4), som konstitueres i salget af industrielle varer, tilbage til produktionsprocessen, når man til det forskellige konkrete dissocierede lønarbejde, som salget abstrakt associerer. Begrebet om »lønarbejde« er imidlertid ikke tilstrækkeligt som en dækkende beskrivelse af den pengeformidlede produktionsproces, og er kun dens første bestemmelse. Lønarbejderen er bare ét produktionselement blandt flere. Begrebet om kapitalistisk produktion vil blive yderligere udviklet i de følgende afsnit, idet andre produktionsselementer inddrages.

§ 12

Med deres løn køber arbejderne (fra den kapitalistiske vareproducent) industrielle varer - og dermed en mængde abstrakt, associeret arbejde - som de dernæst *forbruger*. Disse varer er arbejdernes (*individuelle*) *forbrugsartikler*. Brugen af lønnen som købsmidler (§ 11) er en følge af dens eksistens som en pengeform af værdien.

(a) Den i §§ 11 og 12 udviklede argumentation demonstrerer, at den allerede udarbejdede systematiske forbindelse mellem vare og penge, som blev fremstillet i VRAK 1, bestemmes yderligere med lønnen. Kapitalisten udfører cirkulationsfor-

men: Vare - penge - (V_1-P_1) og arbejderen udfører cirkulationsformen: penge - vare (P_2-V_2), hvor P_2 er en del af P_1 . Den formidlede forbindelse mellem lejen for arbejderen (P_2) (hvis arbejdskraft ikke har nogen værdi) og de industrielle varer (V_2) (som er værdiformer) som købes af arbejderen tillader os ikke at konkludere, at arbejdskraften (eller for den sags skyld, arbejderen eller det levende arbejde) herved gennem dens pris opnår vareformen, selvom i andre tilfælde »ting, der i og for sig ikke er varer ... kan være til fals for penge og således gennem deres pris få vareform« (Rh1 206; K1 117). Marx er ikke altid omhyggelig med at skelne mellem låne- og salgsforhold (jvf. dog f.eks. TÛM 3 109) dvs.: at skelne mellem to kvalitativt forskellige måder, på hvilke penge står i forhold til ting. Lønnen er ikke prisen på en vare, som arbejderen sælger én gang for alle til kapitalisten, men snarere et låne-gebyr.

Det problem vi angriber ved at opfatte lønnen som en afledet pengeform af værdien frem for at behandle arbejdskraft som en vare »som enhver anden«, udtrykkes bedre i den marxske formulering: »En ting kan altså formelt have en pris uden at have en værdi. Prisudtrykket bliver her imaginært... På den anden side kan også den imaginære prisform ... rumme et virkeligt værdiforhold eller en fra dette afledet relation« (Rh1 206; K1 117).

I modsætning til os behandler Marx 3 cirkulationsformer i kapitel 4 i første bind »Forvandlingen af penge til kapital«, og skelner mellem V-P-V som »simpel varecirkulation« og P-V-P som »cirkulationen af penge som kapital« (Rh1 261; K1 163). Vi afviger fra den marxske antagelse, at lønninger er forudbetalt (§ 11a), og vi behandler ikke arbejdskraft som blot en vare. Ved ikke at behandle løn som en forudbetaling bringes en yderligere forskel til Marx og Engels frem mht. begrebet »simpel vareproduktion«, som anvendes så ivrigt, i det mindste med illustrativt formål (Rh1 1154; K3 909). Sådanne passager, som falder uden for den systematiske fremstilling af kapitalismen, mødes ofte i fetichismeafsnittet, (jvf. f.eks. »For et *samfund af vareproducenter*, hvis almene sociale produktionsrelation består i, at de forholder sig til deres produkter som varer, altså som værdier, og som i denne tingslige form relaterer deres individuelle arbejder til hinanden (i relation til andre producenters individuelle arbejder) som ensartet menneskeligt arbejde«), og i kapitlet »Udvekslingsprocessen« og i afsnittet »Varenes metamorfose« i det tredje kapitel (jvf. f.eks., Rh1 209; K1 119f) om »Vor gamle ven lærredsvæveren«. Hvis man imidlertid i overensstemmelse hermed fortolker varebesidderen som »kapitalistvareproducent« (i stedet for som håndværker som illustrationerne lægger op til), så kan en passage som den følgende klargøre, i hvilket omfang det andet afsnit af *Kapitalen* går ud over analyseniveauet i det første. »Vi har hidtil ikke beskæftiget os med noget andet økonomisk forhold mellem mennesker end forholdet mellem varebesiddere, et forhold hvori de kun tilegner sig et fremmed produkt ved at afhænde ét de selv har« - (bemærk at simpel vareproduktion kommer ind i billedet) - »En varebesidder kan derfor kun stå overfor en anden, når denne er pengebesidder ... fordi hans egen vare allerede har skiftet ham og aflagt sin oprindelige brugsform.« (Rh1 213; K1 123)

(b) Behandlingen af lønniveauet til forskel fra analysen af lønnen som værdiform er et emne, der hører under kritikken af den konkurrencesatte frihed.

(c) Behandlingen af den samfundsmæssige form, i hvilken arbejdskraften fastholdes og reproduceres, udskydes til analysen af privatsfæren.

§ 13

Formidlet af værdiens lønform er lønarbejdet det levende arbejde, ved hjælp af hvilket den kapitalistiske vareproducent producerer varer. Afhængigt af det omfang, i hvilket de lejede arbejdes udøvelse af flydende arbejde vinder samfundsmæssig anerkendelse i form af stivnet værdiskabende arbejde, er kapitalisten i stand til at tilegne sig en del af det abstrakt associerede arbejde. Den samfundsmæssige anerkendelse sker ikke i kraft af lønnen, men i kraft af den pris, som opnås ved salg af de producerede varer. Lykkes indsatsen, bliver der fra salgsindtægterne en *merværdi* tilbage ud over lønnen. Som personificeret kapital opfatter kapitalisten arbejderne som skabere af merværdi. Udbytningsbegrebet (§ 11) er således præciseret til at betyde 'brug af arbejdere til produktion af merværdi'. At merværdi udgør den del af den producerede værdi, som tilfalder lejeren og udbyteren af arbejdskraft (jvf. imidlertid §§ 18ff) er en yderligere bestemmelse af kapitalforholdet. Forholdet mellem arbejder og kapitalisten får et tingsligt udtryk i opdelingen af produktværdien i løn og merværdi. De to figurer, som sammen udgør vareproducenten, er kapitalforholdets *karaktermasker* og følgelig også de to værdikomponenters. Forholdet mellem kapital og arbejde er en *modsigelse*, som danner grundlag for den objektive *klasseantagonisme* mellem arbejder- og kapitalistklassen (jvf. tillæg b).

(a) Analysen af den kapitalistiske produktionsproces er på ingen måde afsluttet med sondringen mellem lønninger og merværdi. Yderligere produktionselementer vil successivt blive inddraget. I det omfang denne systematik viser sig at være oplysende, vil den fundamentale betydning af bestemmelsen af den kapitalistiske produktion som beskæftigelsen og udbytningen af lønarbejde blive demonstreret. Vi starter analysen af den kapitalistiske produktion med det levende arbejde, fordi det centrale begreb om abstrakt associeret arbejde i analysen af varer refererer til forbruget af arbejde i produktionsprocessen. I denne fremgangsmåde er arbejdet oprindeligt bestemt blot som lønarbejde. Manglen på yderligere bestemmelse på dette trin implicerer imidlertid ikke, at vi arbejder med en 'model' for arbejde uafhængigt af dets objektive betingelser. Derimod er disse betingelser i første omgang holdt ude, for at der kan koncentreres om værdiskabelsesprocessen. De objektive betingelser vil senere blive inddraget på en *formbestemt* måde i undersøgelsen af relativ merværdiproduktion (§§ 18ff). Marx skrider frem på tilsvarende måde, når han

introducerer konstant kapital for produktionsmidler og derefter igen i tematiseringen af merværdiraten holder den konstante kapital ude ved hjælp af følgende argument:

»Af det foregående ved vi allerede, at merværdien blot er en følge af den værdiændring, der sker med v , dvs. den del af kapitalen, der er omsat i arbejdskraft; følgelig er $v + m = v + \Delta v \dots$ Men den egentlige værdiændring og det forhold, hvori værdien ændrer sig, bliver tilsløret af den omstændighed, at hele den udlagte kapital forøges som en følge af den variable dels vækst. ... Den rene analyse af processen kræver derfor, at vi helt ser bort fra den del af produktets værdi, hvor det kun er værdien af den konstante kapital, der på ny kommer til syne, at vi altså sætter den konstante kapital $c = 0, \dots$ « (Rhl 346; K1 228) (om gammelværdi jvf. §§ 18 og 18b).

(b) Lønarbejde relationen er en klasserelation (§ 11). For så vidt produktet af værdiskabelsesprocessen (formidlet gennem lønarbejde relationen) opdeles på lønninger og merværdi, konstituerer denne klasserelation den fundamentale *modsigelse mellem kapital og arbejde*. Denne modsigelse kan forklares yderligere: På den ene pol er der kapitalisten (merværdiens karaktermaske), som muliggør konkret arbejde som lønarbejde. Kapitalisten er 'primus motor' for den kapitalistiske produktionsproces. Som subjekt i denne proces ekskluderer kapitalisten sit negative moment, lønarbejde, fra sig selv. Samtidig afslører dette forbestemte lønarbejde imidlertid sig selv som fundamentet for kapital. Kapital og lønarbejde er således- dialektisk⁶ forbundne. Merværdiproduktionsprocessen, som forudsæt-

6. Dialektik kan i første omgang begribes som en bestemt dialogisk procedure i præsentationen af det kapitalistiske samfund (se Eldred, Thesis 11, nr. 2, 1981). Den dialektiskdialogiske procedure blev først formuleret af en Lorenzen-student i Erlangen, Ivan Glaser, som en dialog mellem systematisk tænkning og umiddelbar bevidsthed. I denne sammenhæng trak han på passager fra Hegels *Phenomenologie*: Dét som er forstået, »er dét, som allerede er bekendt, og som er fælles for videnskaben og den uvidenskabelige bevidsthed, og i kraft af hvilket denne uvidenskabelige bevidsthed umiddelbart kan gå over i den videnskabelige« (PhG, Vorrede).

Så snart dialog-partneren, startende fra umiddelbar bevidsthed, indgår i systematisk tænkning, kan relationen beskrives således (se: I. Glaser, *Das dialektische Denken und das natürliche Bewusstsein*, i: Kuno Lorenz (udg.), *Konstruktion versus Positionen* (Paul Lorenzen Festschrift), Bd. II, s. 333 ff, Berlin 1979):

I) »Dialektisk tænkning gør på intet tidspunkt krav på, at den naturlige (svarer til 'umiddelbare' i vores terminologi, EHKR) bevidsthed skal opgives. Den bygger snarere videre på sidstnævnte på en karakteristisk måde og fører den frem til noget, som stadig er den selv og samtidig ikke længere den selv.« (ibid. s. 334)

II) Den naturlige bevidsthed må »holde fast ved *samtlig*e sine erfaringer - under den forudsætning, at den underlægger sig fremførelsen af sine erfaringer under den dialektiske tænkningens krav, og af den lader sig foreskrive det systematiske sted, hvor den kan argumentere med sine erfaringer ... den må være beredt til at tilbageholde indvendinger til den systematiske teoris procedure har nået det sted, hvor de skal diskuteres.« (ibid. s. 334-35)

III) »Artikulationen af dens erfaringer er ved begyndelsen af den systematiske fremgangsmåde ladet åben. De kategoriale fremskridt, der sker samtidig med systematiseringen af erfaringen, indsnævrer det kategoriale rum, indenfor hvilket den naturlige bevidsthed formår at udtrykke sine erfaringer. Systematiseringen af den naturlige bevidsthed går hånd i hånd med den kategoriale gennemtrængning af dens udtryksmuligheder.« (ibid. s. 335)

ter udførelsen af konkret, dissocieret arbejde, er samtidig kapitaldannelsesproces i to betydninger: i) dannelsen af kapitalrelationen merværdi:løn, hvilket muliggør, at lønnen betales, og ii) dannelsen af merværdi, som er grundlaget for al kapital (som en værdisum). Arbejde som lønarbejde skaber således grundlaget for dets egen udbytning: løn, merværdi, kapital. Kapitalisten kan kun optræde som produktionsprocessens subjekt så længe, lønarbejde skaber værdi. Eftersom lønarbejde imidlertid kun kan skabe værdi formidlet gennem abstrakt, samfundsmæssig anerkendelse på markedet, og eftersom denne anerkendelse på sin side sker formidlet af kapitalen (kapital, som repræsentant for abstrakt associeret arbejde, står overfor levende, konkret, dissocieret arbejde), så tildækkes modsigelsen mellem kapital og arbejde af kapitalens dominans over arbejde, hvilket i sidste instans skyldes, at det konkrete arbejde er underlagt markedets og værdiens abstrakte almenhed. Begge figurer, arbejder såvel som kapitalist, er underkastet markedets kvasinaturlige, fremmede magt. Kapitalens dominans over arbejdet gør reproduktionen af denne modsigelse mulig. Modsigelsen mellem kapital og arbejde er således latent og grundlægger den (ligeledes latente) objektive klasse modsætning mellem kapitalister og lønarbejdere. Kapitalens dominans bliver åbenlys i kapitalanalysen, idet kapitalisten som kapitalens karaktermaske og repræsentant for kapitalistklassen bærer spor af subjektivitet, hvorimod arbejderen slet og ret opfattes som et objekt for kapitalisten. Denne arbejderens væren et objekt er givet objektivt gennem lønarbejde relationen, uafhængigt af ethvert ydre normativt synspunkt. Først med den systematiske udvikling af subjektiviteten, der begynder med kategorien konkurrence-subjekt (CCF&S del II), kan betingelserne for de åbne manifestationer af den fundamentale modsætning mellem kapital og arbejde undersøges. Så meget kan imidlertid allerede siges på forhånd: den revolutionære klassekamp (denne synliggørelse af den objektive klasse modsætning) trækker med sikkerhed på erfaringer

IV) »Analysen slutter dér, hvor den naturlige bevidsthed forstår oprindelsen af dens dominerende kategorier ud fra de væsentlige forhold, som er afdækket gennem den systematiske analyse ... Dermed har den naturlige bevidsthed ophævet sig i systematisk tænkning uden at have måttet opgive nogle af sine erfaringer.« (ibid. s. 335)

I sit papir »Zum Zugriff auf das Wesen in der Dialektik von Karl Marx' (Philosophisches Seminar, Universität Hamburg 1977) tilføjer Glaser en kommentar, som refererer til det dialektiske forhold mellem arbejde og kapital. I stedet for at være en teoretisk procedure bliver dialektik et spørgsmål om genstandens dialektiske bevægelse, som Glaser beskriver som »kapitalens uendelige proces, som negerer og bekræfter sig selv« (i reference til de »rensede kriser«). For os er den dialektik, som resulterer af den teoretiske afdækning af modsigelsen mellem arbejde og kapital, samtidig en teoriens og objektets dialektik. De efterfølgende stadier i analysen kan betragtes som udfoldelsen af modsigelsen mellem arbejde og kapital i dens mangeartede fremtrædelsesformer, som muliggør konstruktionen af en indre forbindtlighed i det borgerlige samfund, hvis kerne består i det kapitalistiske arbejdes abstrakte almenhed og modsigelsen mellem kapital og arbejde, som hviler herpå. Som en objektets dialektik viser fremstillingen, at det borgerlige samfunds fænomener (f.eks. udviklingen af produktivkræfterne, konkurrencesubjekternes og statens handlinger, det offentlige og private livs ekspressive og kommunikative handlinger, har betydning og udspringer sig i en ramme, udstukket af den gensidige, modsigelsesfulde afhængighed mellem kapital og arbejde.

fra den borgerlige klassekamp, dvs. fra konkurrencekampen mellem driftsherrer og arbejdere, som for arbejderne (og også for driftherrerne) betyder en sidestilling i eksistensen som subjekt (kontrakt) og i eksistensen som objekt (under driftsherrens kommando) i kampen om størrelsen af indkomsten. Den revolutionære kamp går imidlertid videre til kvalitativt at overskride konkurrencekampen og skærper således den fundamentale modsætning mellem kapital og arbejde til at være en åben antagonisme, som presser på for en endelig opløsning af modsætningen. I den revolutionære klassekamp gør arbejdernes subjektivitet krav på *alle* aspekter af produktionen. Denne det konkrete arbejdes dominans må nødvendigvis føre til en revolutionering af dette selv: Det, dvs. det konkrete arbejde, må optage det almene aspekt i sig for at kunne opløse modsigelsen mellem kapital og arbejde og hermed også modsigelsens grundlag, det abstrakt almene arbejde.

Kapitalistisk Vareproduktion

§ 14

Med den fundamentale opdeling af den producerede værdi på løn og merværdi begribes den kapitalistiske vareproduktion som en *merværdiproducerende proces*. Eksistensen af merværdi afhænger af, om den producerede værdi er større end lønnen, som betales til arbejderne;- en betingelse, hvis opfyldelse først kan afgøres efter salget af de producerede varer. Produktets værdikomponent⁷⁷ svarende til lønnen er således *nødvendig værdi*, som skal skabes før nogen merværdi (§ 13) kan blive til overs som residual. Vareværdien falder i to dele: nødvendig værdi (i størrelse lig lønnen) og merværdi. Produktet selv kan opdeles på komponenter svarende til forholdet mellem nødvendig værdi og merværdi. Den første komponent er en varemængde solgt for et beløb lig lønnens størrelse (*nødvendigt produkt*); Den anden er en varemængde solgt for et beløb lig merværdiens størrelse (*merprodukt*). De to værdikomponenter, nødvendig værdi og merværdi, kan føres videre tilbage til produktionsprocessen selv, idet arbejdernes udførte arbejdstid kan opdeles i to komponenter: *nødvendig arbejdstid* og *merarbejdstid*. Det kvantitative forhold mellem merværdi og nødvendig værdi kan kaldes *merværdiraten*. Merværdiraten kan også repræsenteres som et forhold mellem merprodukt og nødvendigt produkt, eller mellem merarbejdstid og nødvendig arbejdstid. Ligesom det særskilte (§ 4) forbrug af arbejde, som ikke er samfundsmæssigt i forbrugt, udtrykkes alment (§ 4) i vareproduktets værdi, således udtrykkes ka-

7. Her og i de flg. paragraffer tales der om værdi i kvantitativ betydning; dvs. strengt taget skulle termen 'værdistørrelse' anvendes. Forkortelsen gør ingen skade, hvis det huskes, at værdi ikke er et rent kvantitativt begreb.

pitalforholdet alment i vareværdiens opdeling på merværdi og nødvendig værdi. Når merværdiraten udtrykkes som et forhold mellem merarbejdstid og nødvendig arbejdstid, fås den rate, hvormed *arbejdskraften udbyttes* af kapitalen. Forskellen mellem merværdiraten og udbytningsraten er ikke kvantitativ men kvalitativ. Den første sætter mængder af abstrakt associeret arbejde i forhold til hinanden, mens den sidste sætter dele af den udførte arbejdsproces i forhold til hinanden. Med den sidste relateres kapitalistens tilegnelse af merværdi til arbejdernes udførelse af merarbejde.

Ligesom vi differentierer mellem merværdiraten og udbytningsraten, gør også Marx en tilsvarende forskel:

»Merværdien forholder sig til den variable kapital, som merarbejdet til det nødvendige arbejde. ... (Begge proportioner; Oversættelserne) udtrykker det samme forhold, men i forskellig form, den ene refererer til materialiseret arbejde, den anden til flydende arbejde.« (Rh1 351; K1 231f)

Imidlertid må en forskel i forhold til Marx bemærkes, idet arbejdsdagens opdeling på nødvendig arbejdstid og merarbejdstid kun kan ske formidlet af værdiformen, ved at de relevante værdisummer føres tilbage til arbejdsprocessen. Bestemmelsen af arbejdsprocessen som en proces for tilegnelse af merværdi og dermed merarbejde er et begreb om *objektiv* udbytning formuleret i værdiformskategorier - som hævdes at være gyldige som begrebsliggørelse af givne sociale relationer - og er derfor ikke formuleret ud fra arbejdernes oplevede erfaringer under kapitalistens dominans. Udbytningsens subjektive udtryk og den hertil hørende modsigelse i bevidsthedsformer bliver først tematiseret i konkurrenceanalysen og senere dele af den systematiske fremstilling. En fortolkning af merværdi-udbytningen som noget subjektivt oplevet kan med Marx i baghånden foreslåes af to grunde: i) Marx introducerer enorme mængder af historisk og samtidig empirisk materiale for at illustrere, »hvordan kapitalens tørst efter merarbejde« suger blodet ud af den arbejdende befolkning. At udbytningen skal antage en synlig grusom form, betragter vi ikke som et resultat af kapitalanalysen, som er en analyse gyldig for en epoke. Endvidere fremstiller vi ikke kapitalens hunger efter merarbejde som varulveagtig, ud fra hvilken arbejderklassens forarmelse og fysiske udmattelse vil kunne afledes. I stedet vil overvejelsen af en kraft, som forøger merværdiudbytningen så langt som de ydre værdiforms-betingelser vil tillade, først blive behandlet som et resultat af driftsherre-subjekternes bestræbelser på at vinde sejre i konkurrencekampen. Denne kamp kan resultere i forringede vilkår for arbejde, som imidlertid atter kan vendes til en ny fase i kampen. ii) I Marx' behandling adskilles arbejdskraftens udbytning fra lønformen, hvorved der antydes en umiddelbar erfarbar udbytning, som efterfølgende skjules af lønformen, som Marx først behandler i første bogs sjette afsnit. I modsætning hertil tages der i vores fremstilling allerede fra starten (§ 11) højde for lønformen i betydningen en lånerelation, som gør kapitalistens anvendelse af arbejdskraft lettere.

§ 15

Kapitalforholdet kan manifestere sig selv i forskellige merværdirater og dermed i forskellige rater for udbytning af arbejdskraft. Vi anser grænserne for merværdiproduktion for at ligge i produktionsprocessen selv, dvs. i anvendelse af det levende arbejde, og undersøger de hensigtsmæssige metoder til at udvide disse grænser. Betragt en kapital, som opererer under forskellige produktionsbetingelser. Lønnen samt værdien af en enhed af den producerede vare er identiske, men størrelsen af den producerede merværdi produceret under det andet sæt af produktionsbetingelser overstiger den mængde, som produceres under det første sæt. Dette svarer til at sige, at merværdiraten i 2 overstiger merværdiraten i 1, da de betalte lønninger er lige store. Vi ønsker at afdække, hvori disse forskellige betingelser består. Da merværdien i 2 overstiger merværdien i 1, så overstiger også merproduktet i 2 merproduktet i 1, dvs. arbejderne under det andet sæt af betingelser har produceret et større produkt og et større merprodukt end de under det første sæt af betingelser, og desuden har de produceret dette større overskud for den samme løn. Hvis nu også produktionsmetoderne er de samme i begge sæt af betingelser, så kan det større overskud kun skyldes det faktum, at arbejderne i 2 har udført mere arbejde, dvs. har arbejdet længere og/eller mere intensivt for den samme løn (hvilket inkluderer muligheden for, at flere arbejdere i 2 end i 1 kan hyres for den samme totale lønsum). Vi siger i dette tilfælde, at den betragtede kapital producerer *absolut merværdi* under betingelserne i 2 i forhold til betingelserne i 1. Det er *absolut* i betydningen, at arbejderne i 2 har udført absolut set mere arbejde. Hvis produktionsmetoderne i 1 og 2 adskiller sig fra hinanden, kan den ekstra merværdi være resultatet af en større *produktivitet* i produktionsprocessen i 2 end i 1, og vi siger at der produceres *relativ merværdi* under betingelserne 2 i forhold til betingelserne 1. Det udførte arbejde er *relativt* mere produktivt i 2 end i 1. Forskellen i produktionsbetingelser, som fører til absolut og relativ merværdiproduktion, er således henholdsvis større forbrug af arbejdskraft og større arbejdsproduktivitet.

(a) Med begreberne om relativ og absolut merværdiproduktion, sådan som de udvikles her, forbindes merværdiproduktion og produktionsprocessen under *ceteris paribus* forudsætninger. De må ikke opfattes som begreber opstået ved en sammenligning af to konkurrerende kapitaler⁸. Der er derimod tale om en enkelt kapital, som opererer under varierende betingelser i den umiddelbare produktionsproces. Alle værdiforms-relationer antages at være konstante i betydningen

8. I RVfA blev to kapitaler sammenlignet, hvilket imidlertid kunne foregribe konkurrenceaspekter.

forklaret i §-en ovenfor. I særdeleshed antages produktets enhedspris, som bestemmer anerkendelsen af det udførte arbejde som værdiskabende, at være konstant. Forbindelsen mellem absolut og relativ merværdiproduktion og den aktive kapitalists bevidste bestræbelser er et tema, som forvises til analysen af konkurrencefriheden (jvf. CCF&S Del III). I konkurrence-livet fremtræder stigningen i merværdiproduktionen ikke i dens kerneform som værdiskabelse, men som driftsherrens bestræbelser efter at maksimere virksomhedens profit. Driftsherren er her i kraft af subjektive bestræbelser, herunder valg af passende metoder, i stand til at hævde sig med succes i konkurrencen. Produktionens umiddelbare betingelser fremtræder dér som én blandt adskillige faktorer, som påvirker størrelsen af virksomhedens profit. Forbindelsen mellem denne fremtrædelsesform og værdiskabelsesprocessen bringes først frem i lyset ved hjælp af gangen i den systematiske argumentation.

(b) Når relativ merværdiproduktion betragtes, hvorved forskellige produktionsmetoder bliver afgørende, er det ikke længere muligt at sammenligne arbejdsintensiteter. Mens arbejdstidernes relative varighed i princippet er målelig på en absolut måde, nemlig i tid, besidder arbejdsintensitet intet absolut mål, men snarere et *relativt* mål, hvor to intensiteter sammenlignes. Hvor produktionsmetoderne er forskellige, ville en sammenligning af intensitet kun være mulig via en reduktion af de forskellige arbejdsoperationer (fysiske og mentale) til en fælles nævner, f.eks. forbrug af fysisk energi eller fysisk målelig spænding i kroppen. Selv når produktionsmetoderne ikke adskiller sig fra hinanden, er en sammenligning af intensitet baseret på mere eller mindre præcise, mere eller mindre intuitive vurderinger af arbejdstempo, og bliver først klar, når *resultaterne* af en times arbejde sammenlignes.

(c) På grundlag af arbejdsværditeorien er Marx i stand til at behandle relativ og absolut merværdiproduktion ved at betragte relevante arbejds*tider*. På denne måde kommer han selvfølgelig til andre resultater. (jvf. K1 Kap. XI, XII, XVI, XVII). Denne fremgangsmåde er udelukket for en værdiformsanalytisk tilgang. Som følge heraf opfattes relativ merværdiproduktion ikke som et resultat af produktivitetstigninger i produktionen af arbejdernes individuelle forbrugsmidler og den medfølgende billiggørelse af disse, fordi dette forudsætter ikke alene et formuafhængigt mål for værdi i arbejdstid, men også kategorien 'arbejdskraftens værdi' (jvf. § 11b).

§ 16

Stigninger i produktiviteten, som forøger den relative merværdiproduktion (§ 15) (idet andre betingelser forbliver uændrede) kan skyldes:

- i) forbedret Kooperation, dvs. mere effektiv organisering af *kollektivarbejderen* (§ 17)
- ii) (producerede) produktionsmidlers tekniske overlegenhed (§§ 18-20)
- iii) naturlige fordele ved jordarealer, som udnyttes i produktionsprocessen (§ 21)
- iv) bedre dyrkning af jord, som bruges til produktion (§ 22).

(a) Strengt taget kan man kun tale om *arbejdets* 'produktive kræfter'. Talen om produktive kræfter, som kan henføres til enkelte produktionselementer er afledt fra en sammenligning af arbejder af forskellig produktivitet. De produktive kræfter kan kun realiseres i produktionsprocessen; de eksisterer ikke uafhængig af denne. Dette glemmes let, særlig når naturen inddrages i overvejelserne, fordi analogien mellem det vildtvoksende og dyrkede ligger lige for. Det er velkendt, at de fysiokratiske politiske økonomer betragtede landbruget som det eneste produktive; arbejdets produktivkraft præsenteres stadig i overensstemmelse med billedet af naturen. Imidlertid viser netop dette, at naturens produktivitet kun er meningsfyldt i sammenhæng med arbejdets produktivitet. Analysen af relativ merværdiproduktion viser de betingelser, hvorunder arbejdernes produktive kræfter samtidig er kapitalens produktive kraft - eller, med andre ord, kapitalens merværdiproducerende kraft -, når der arbejdes i Kooperation og med produktionsmidler. Den systematiske analyse afdækker herved mystikken ved udtrykkene 'naturens produktivkraft' og 'kapitalens produktivkraft'.

(b) Hele undersøgelsen af »den relative merværdis produktionsmetoder (Rh1 481; K1 340) gennemføres af Marx ved at kombinere »historisk(e) og begrebsmæssig(e)« Rh1 482; K2 341) analyseelementer. Historiceringen af systematisk relevante kategorier er for Marx en måde at ordne historisk materiale om den britiske kapitalismes udvikling på. Periodeindelingen af udviklingen i formel subsumption, manufaktur og maskinindustri er misvisende for så vidt de systematiske kategoriers gyldighed for en bestemt epoke går tabt. Kooperation, f.eks., er ikke begrænset til en bestemt fase i den kapitalistiske udvikling. På linje hermed forsøger Marx at fremstille en logisk/historisk overgang fra absolut til relativ merværdiproduktion ved at betragte kampen for en kortere arbejdsdag:

»... fra det øjeblik, hvor man én gang for alle havde afskåret muligheden for at øge produktionen af merværdi ved at forlænge arbejdsdagen, kastede kapitalen sig med al sin styrke og fuld bevidsthed over produktionen af relativ merværdi ved en forceret udvikling af maskinsystemet.« (Rh1 594; K1 432)

Han pointerer imidlertid også (K1 kap. XVII) at absolut og relativ merværdiproduktion ikke udelukker hinanden. Når man læser selve *Kapitalen* kræver det »en temmelig stor anstrengelse at skelne mellem det systematiske argument og historisk begrænsede illustrationer af dette argument.«⁹

9. Eldred/Roth op.cit. p. 31.

§ 17

Vores fremstilling tager på dette trin højde for den umiddelbare opfattelse, at kapitalistisk produktion er produktion med flere eller mange arbejdere. Så snart flere arbejdere arbejder sammen, indgår de i en bestemt *organisatorisk struktur*, uanset hvor simpel denne kan være. Kollektivarbejderens kooperative arbejde frembringer arbejdets produktivkraft *sui generis*, som kan forbedres yderligere gennem ny organisation. I dets simpleste bestemmelse afhænger Kooperation af kollektivarbejderens størrelse. En større kollektivarbejder gør en mere fleksibel arbejdsorganisation mulig. Omvendt kan en stor kollektivarbejder blive besværlig og fremkalde særlige anstrengelser hos kapitalisten for at løse organisatoriske problemer. Et særligt aspekt ved Kooperation er (intern) *arbejdsdeling* indenfor produktionsprocessen, hvorigennem individuelle arbejdere eller grupper af arbejdere tildeles bestemte afgrænsede opgaver. Den samlede arbejdsproces opdeles således i specialiserede rutiner, som arbejdets objekt skal igennem på dets vej mod det færdige produkt. Hvordan arbejdsprocessen kan opdeles optimalt, antallet af arbejdere, som er nødvendig for hver enkelt opgave, hvordan flaskehalse og døde perioder i arbejdsprocessen kan undgås, - alt dette stiller specielle problemer, som skal løses af kapitalisten gennem organiseringen af produktionsprocessen. Kollektivarbejderens organisatoriske struktur er en plan, som kapitalisten påtvinger kollektivarbejderen og er således en yderligere bestemmelse af kapital som en fremmed magt (§ 13b) vis-a-vis arbejderne. Hver enkelt arbejder har en bestemt plads i den organisatoriske struktur og kan flyttes rundt i overensstemmelse med kapitalistens bestræbelser på at forbedre arbejdets kooperative kraft. Når kapitalisten skal beslutte sig for kollektivarbejderens organisatoriske struktur kan denne benytte sig af specialiseret viden eller *organisations-videnskab*. Denne har som sit objekt kollektivarbejderen eller den *subjektive faktor* ved produktionsprocessen. Kapitalisten kan igangsætte sin egen forskningsafdeling indenfor arbejdsprocessen, eller der kan trækkes på viden, som er udviklet andre steder.

(a) I det tyvende århundrede har videnskaben om organisation eller management udviklet sig til autonome specialiserede grene indenfor empirisk videnskabelig forskning. Den subjektive faktor i produktionsprocessen behandles som et studieobjekt, hvis funktionen påvirker produktionsprocessens effektivitet. Det mest berømte historiske eksempel på organisations videnskab er Taylorisme, som koncentrerede sig om en analyse af arbejderens kropsbevægelser for at finde ud, hvordan arbejderen fungerer bedst i koordination med maskiner (§ 18). De mere sofistikerede undersøgelser af psykologisk motivation komplementerer disse 'tids- og

bevægelses' studier. I det omfang arbejderens effektivitet har primær interesse, er behaviorismen, som analyserer stimuli-respons forhold, en passende psykologisk teori, idet subjektet netop behandles som et objekt. Andre psykologiske teorier og terapier, hvor mennesket opfattes som et subjekt, bliver systematisk relevant i forbindelse med privatsfæren, hvor subjektet kan lide af at være et inadekvat konkurrencesubjekt (ego svaghed) eller af identitetskriser (i udformningen af sit eget liv).

(b) De forskere, som arbejder med organisations- (eller naturvidenskabelige, jvf. § 18) problemer har en anden status end normale lønarbejdere. Som del af produktionsprocessens forskningsafdeling tilhører forskerne kollektivarbejderen på en måde, som svarer til adskillelsen af det intellektuelle fra det manuelle arbejde, en adskillelse som bliver mulig, fordi Kooperationen er en plan, som kapitalisten påtvinger. Forsåvidt forskerne arbejder udenfor produktionsprocessen i autonome forskningsinstitutter, er de ikke længere tema for kapitalanalysen, men hører snarere under analysen af den ydre stat (staten som Leviathan) og det universelles liv (teknokratiet og ideologien om menneskets fremskridt gennem videnskaben).

(c) I kapitlet om Kooperation behandler Marx »kapitalens kommando over arbejdet (Rh1 492; K1 350) i dens form som »direktion« (ibid) sammen med temaet om arbejdernes »modstand« (Rh1 493; K1 350) og den heraf resulterende nødvendighed af »overopsyn« (Rh1 494; K1 351) over arbejderne. I vores fremstilling er disse sidste fænomener forbeholdt konkurrenceanalysen. At kapitalistens vilje realiseres i produktionsprocessen via et hierarki (uanset hvor meget eller lidt plads der er til arbejdernes eget initiativ), og at denne vilje møder modstand hos de arbejdere, som skal overvåges, forudsætter, hvis det skal begrebsliggøres, et begreb om arbejderens subjektivitet, som endnu ikke er udviklet. Kun et subjekt kan indrømmes en grad af initiativ eller yde modstand mod en fremmed vilje. Udviklingen fra arbejderen som kapitalens objekt til et konkurrence-subjekt sker i begyndelsen af konkurrentanalysen (jvf. CCF&S: ELDRED, del II). Begrebet om hierarki vil også introducere et om manageren, som i produktionsprocessen handler som den fungerende kapitalists udvalgte funktionær. På dette senere trin vil spørgsmålet om managerens klassestilling derfor også blive rejst (CCF&S: ELDRED, del III).

§ 18

Produktiviteten i produktionsprocessen kan også forøges gennem anvendelse af bedre *produktionsmidler*. Produktionsmidlerne er varer, som kapitalisten køber, før de indsættes i produktionsprocessen. De falder i to kategorier af *råmaterialer*: dels er råmaterialer *arbejdsgenstande*, som fysisk omdannes i produktionsprocessen, dels er de *arbejdsmidler*, som indsættes mellem arbejderen og arbejdsgenstanden og muliggør den førstes manipulation med den sidste, eller danner rammen for produktions-

processen. Paradigmet for arbejdsmidler er *maskineri*, som generelt består af tre komponenter: kraftkilde, transmissionsmekanisme og arbejdsredskabet, som kommer i direkte kontakt med og former arbejdsgenstanden. Med inddragelsen af produktionsmidler i analysen bliver begrebet om den kapitalistiske produktionsproces bestemt yderligere: Kapitalisten køber produktionsmidler med et *udlæg af penge-kapital* (i modsætning til antagelsen i fremstillingen af lønninger, som betales med salgsindtægterne (jvf. § 11)). En del af produktværdien skabt i produktionsprocessen dækker udlægget af kapital til produktionsmidler. Produktværdien falder således nu i tre dele (og ikke i to som i § 13): nødvendig værdi (§ 14), *gammel værdi* og *overskydende merværdi* (eller merværdi₂ for at skelne det fra det første begreb om merværdi, merværdi₁, som blev introduceret i § 13). Vi antager at alle produktionsmidler forbruges i løbet af produktionsprocessen. Værdiskabelsen i produktionsprocessen skal nu yderligere undersøges. Produktionsmidler blev anerkendt som abstrakt associeret arbejde i en bestemt pengesum, idet de blev købt af kapitalisten. Kapitalisten købte produktionsmidlerne for at kunne styre deres *forbrug* i sin produktionsproces i produktionen af nye varer. Dette *produktive forbrug* af produktionsmidler realiserer deres *brugsværdi* i produktionen af varer, som til gengæld er underlagt anerkendelsen på markedet som en del af det samfundsmæssige arbejde, dvs. realiseringen af produktionsmidlernes brugsværdi resulterer i skabelsen af værdi. De producerede varers salgspris anerkender altså ikke blot det arbejde, som umiddelbart udføres i den betragtede produktionsproces, men anerkender, at dette arbejde blev udført med bestemte produktionsmidler, som på sin side var produkter af tidligere ydet arbejde. Arbejdet nedlagt i produktionsmidlerne anerkendes således to gange som abstrakt associeret arbejde gennem værdiformen: første gang, når de købes af kapitalisten, og anden gang indirekte, fordi det tidligere leverede arbejde var forudsætningen for produktionen af det nye vareprodukt, som sælges til sidst. *Nyværdien*, som opstår i produktionsprocessen udover gammelværdien, som blot repræsenterer reproduktionen af en forudeksisterende værdi, udgøres af den nødvendige værdi (udbetalt som løn) plus den overskydende merværdi.

(a) Marx opdeler kategorien råmaterialer, som her er introduceret, i råmaterialer, som fysisk genopstår omformet i produktet, og de, som blot hjælper produktionsprocessen og forsvinder uden spor (hjælpstoffer; Hilfstoffe Rh1, 307, 333; K1 196, 217). Efter vores opfattelse er denne mere detaljerede opdeling unødvendig og i hvert fald temmelig flydende. Marx pointerer selv, at adskillelsen forsvinder i den kemiske industri (Rh1 307; K1 196). Opdelingen på råmaterialer og arbejdsmidler vil i cirkulationsanalysen (VRAK 4) være det materielle grundlag for opdelingen på flydende og fast kapital.

(b) Begrebet gammelværdi, som er introduceret her, adskiller sig en del fra Marx'. Ligesom Marx antager vi på dette trin i analysen, at produktionsmidlerne forbruges helt op i produktionsprocessen, eller, hvad der betyder det samme, at gammelværdi netop dækker den (oprindelige) pris på produktionsmidlerne, som faktisk forbruges i den betragtede produktionsproces. For os repræsenterer gammelværdi ikke en fornyet anerkendelse i produktets salgspris af *arbejdet* objektiviseret i produktionsmidlerne¹⁰. Salgsprisen er snarere på en og samme tid anerkendelsen af det netop udførte arbejde og anerkendelsen af, at dette arbejde blev udført med produkter af forgangent arbejde; de to momenter kan ikke kvantitativt adskilles som gammelværdi og nyværdi. Marx hævder, at gammelværdien kvantitativt er bestemt af arbejdet nedlagt i produktionsmidlerne og er »overført« (Rh1 329; K1 214) til produktet, fordi »det at bevare værdi er ... en naturgave, som den fungerende arbejdskraft ... besidder derved, at den tilføjer værdi,« (Rh1 338; K1 221). I overensstemmelse hermed er »det maksimale værditab, som de (produktionsmidlerne EHKR) kan lide under arbejdsprocessen, ... åbenbart begrænset af den værdi, de oprindeligt havde ..., eller med andre ord af den arbejdstid, der var nødvendig til deres egen produktion.« (Rh1 337; K1 220). Den oprindelige værdistørrelse og den arbejdstid, som var nødvendig til deres produktion viser sig imidlertid at være forskellige størrelser. Formuleringen må modificeres på grundlag af den ad hoc definition af værdistørrelsen (jvf. § 8), som Marx introducerede på de første sider af *Kapitalens* første kapitel, i henhold til hvilken kun den mængde arbejde, som objektiviseres i en vare produceret under *gennemsnitlige* betingelser tæller som værdiskabende arbejde (Rh1 133; K1 53). Med relativ merværdiproduktion bliver denne bestemmelse igen relevant, fordi det her drejer sig om skift i produktiviteten, dvs. ændringer i den gennemsnitlige mængde arbejde, som er objektiviseret i en vare af en given type. Marx kan derfor i arbejdsværditeoriens termer tale om en »værdiændring« på produktionsmidler, som »opstår uden for den produktionsproces« (Rh1 342; K1 225), hvori de indgår, og *uafhængigt* af værdiformen. Disse ændringer i det samfundsmæssige gennemsnitlige arbejdsindhold antages imidlertid også at blive reflekteret på værdiformsniveau som prisændringer. (Rh1 341; K1 224). For at kunne etablere denne forbindelse må Marx imidlertid inddrage overvejelser over konkurrencen. Således taler han i sin behandling af den »såkaldte moralske værdiforringelse« (Rh1 588; K1 416), (et vigtigt emne for os i konkurrenceanalysen) om, »at bedre maskiner udkonkurrerer« (ibid) gamle maskiner. Tanken er her, at mere produktive produktionsmetoder gennemtvinger en billiggørelse af produktet og dermed »mister« de gamle produktionsmidler »værdi« (Rh1 342; K1 225) gennem konkurrencen mellem kapitalerne. For en værdiformsanalytisk tænkemåde er hverken bestemmelsen af værdistørrelsen ved samfundsmæssig gennemsnitlig arbejdstid eller introduktionen af konkurrence-argumenter i kapitalanalysen tilladelig. Vores strategi er snarere følgende: gammelværdi opfattes i første omgang blot som den værdikomponent ved produktet, som dækker udlæget til produktionsmidler. I cirkulationsanalysen (VRAK 4) må der tages højde for forskellen

10. I RVfA p. 49 er dette punkt behandlet anderledes.

mellem den oprindelige købspris og genanskaffelsesprisen på produktionsmidler i forbindelse med både kapitalens gentagne cirkulation og erstatningen af den faste kapital. I konkurrenceanalysen vil forbindelsen mellem indførelsen af mere produktive produktionsmidler, omkostningsformindskelse og fald i den producerede vares enhedspris, som sker i kraft af konkurrencen mellem virksomhederne på markedet, blive undersøgt. Begrebet gammelværdi vil derfor blive modificeret for at tage højde for den virkning, som konkurrencen mellem kapitalerne har på det levende arbejdes værdiskabelse. Derved tillægges det levende arbejdes værdiskabelse en eksponent afhængig af de anvendte produktionsmidler og disses produktivitet i forhold til andre kapitaler.

(c) Begrebet brugsværdi optræder her for første gang i fremstillingen i nogen væsentlig betydning. (I § 12 blev det blot bemærket, at arbejderne forbruger artikler til deres individuelle forbrug. Det individuelle forbrugs område, privatsfæren, er endnu ikke analyseobjekt.) Produktionsmidlernes egenskaber, når de forbruges, dvs. deres brugsværdi, har nu betydning for analysen af værdiskabelsen. Yderligere argumenter for at introducere brugsværdi på et senere trin i analysen end Marx gør, kan findes i RVfA pp. 46f.

(d) Selv om Marx skelner mellem kraftkilde, transmissionsmekanisme og arbejdsredskab på grundlag af det historisk begrænsede eksempel med dampkraft som kraftkilde (Rh1 547; K1 393), så er opdelingen stadig gyldig selv i dag, hvor kraftkilden er et elværk. Faktisk er det moderne kraftværk som regel en kolossal dampmaskine; transmissionsmekanismen består ikke længere af svinghjul, tandhjul og remme, men af elledninger.

§ 19

Kvaliteten og mængden af producerede nye varer afhænger af de anvendte produktionsmidlers kvalitet og type. Arbejdets produktivitet, og dermed merværdiproduktionen, kan forøges gennem anvendelse af forbedrede råmaterialer eller arbejdsredskaber. Strukturen af arbejdsmidler giver kapitalisten mulighed for at gennemføre en bestemt organisation af kollektivarbejderen (§ 17). Forbedringer af arbejdsmidler og af Kooperationen går altså hånd i hånd, f.eks. i økonomiseringen med råmaterialer. Arbejderne bliver til blotte appendixer til arbejdsmidlerne. Ydermere kan den nye kooperative struktur, bestemt af et nyt sæt arbejdsmidler, gøre det muligt gradvist at øge *arbejdsintensiteten* gennem en forøgelse af maskineriets tempo. Relativ merværdiproduktion gennem forbedrede arbejdsmidler kan således også føre til relativ merværdi gennem bedre Kooperation og også absolut merværdi gennem intensivering af arbejdet. Eftersom valget af produktionsmidler og deres anvendelser i produktionsprocessen er beslutninger, som den personificerede kapital træffer, så foretages forbedrin-

ger af produktionsmidler også uafhængigt af kollektivarbejderen og præsenteres for denne som allerede givne resultater. Udviklingen af nye slags produktionsmidler afhænger af udviklingen i viden om naturenstande, dvs. af *naturvidenskaber*; og deres vellykkede anvendelse på problemer indenfor produktion (kapitalistisk *teknologi*).¹¹ Produktionsprocessen *objektive faktor* (jvf. også § 22) bliver genstand for videnskabelig og teknologisk forskning. Udviklingen af naturvidenskaber og teknologi er en slags arbejde, som er helt forskellig fra vareproducerende arbejde. Så snart et resultat af naturvidenskaber eller teknologi er vundet, kan det bruges uendelig meget uden at skulle reproduceres (skønt *tilegnelsen* af denne viden gennem uddannelse selvfølgelig er et særligt problemområde, som ikke tilhører dette trin af analysen); viden har et *kumulativt* aspekt og videnskabeligt arbejde besidder derfor et *universelt* aspekt, som tillader resultaterne af videnskabelig og teknologisk forskning at blive anvendt i alle egnede produktionsprocesser.

(a) Marx formulerer udskiftningen af kapitalistens direkte kommando med et maskinsystems »kommando« på følgende måde:

»Arbejdsprocessens kooperative karakter bliver således nu en teknisk nødvendighed, dikteret af selve arbejdsmidlets natur.« (Rh1 564; K1 407)

(b) Marx sonderer mellem »alment arbejde« (allgemeine Arbeit) og »kollektivt arbejde« (gemeinschaftliche Arbeit) (Rh3 134; K3 113):

»Alment arbejde er alt videnskabeligt arbejde, alle opdagelser alle opfindelser. Det er betinget dels ved Kooperation med de levende personer, dels ved benyttelse af det arbejde, der er udført af dem, der er gået forud. Kollektivt arbejde forudsætter umiddelbar Kooperation mellem individer.« (ibid)

§ 20

Begreberne absolut og relativ merværdiproduktion, som blev udviklet i § 15 må modificeres i lyset af det nye begreb om merværdi, overskydende merværdi (§ 18). Overskydende merværdi bestemmes ved at trække nødvendig værdi og gammelværdi fra produktværdien. Den nødvendige værdi betales til lønninger, og gammelværdien erstatter blot en værdisum, som oprindeligt blev udlagt af kapitalisten. Om *absolut overskydende merværdiproduktion*: En stigning i arbejdets varighed eller intensitet kræver også ekstra råmaterialer for at opsure det ekstra udførte arbejde og kan forøge nedslidningen af det anvendte maskineri. Enhver stigning i værdien af det

11. Se appendix »Science in *Capital*« in Eldred/Roth op.cit.

totale vareprodukt ledsages af en stigning i den udlagte kapital og saledes også i produktværdiens gammelværdikomponent. Stigningen i merværdien, som skyldes mere udført arbejde, er også en stigning i overskydende merværdi, så længe de samlede indtægter fra det ekstra vareprodukt overstiger det samlede ekstra udlæg til produktionsmidler. Dette vil altid være tilfældet, hvis både vareproduktets og produktionsmidlernes enhedspris forbliver uændrede (da forholdet mellem gammelværdi og produktværdi ikke stiger). Om *relativ overskydende merværdiproduktion*: Forbedrede produktionsmidler kræver normalt udlæg af ekstra kapital, hvorved produktværdiens gammelværdikomponent øges. (Forsåvidt forbedret kooperation kræver et udlæg til organisatorisk viden eller reorganisation, kan det behandles analogt til et udlæg til produktionsmidler.) Det ekstra produkt, som de nye produktionsmidler producerer, (vi fastholder antagelsen om, at de samlede lønudgifter ikke ændres jvf. § 15) kan kun repræsentere en ekstra mængde overskydende merværdi, hvis den ekstra gammelværdi er mindre end værdien af det ekstra produkt.

Marx udtrykker forskellen mellem relativ merværdiproduktion og relativ overskydende merværdiproduktion ved at henvise til en »mere snæver ... grænse« (Rh1 572; K1 414), som pålægges kapitalen ved anvendelsen af maskineri. Denne grænse kan udtrykkes enten ved at antage at den totale produktmasse ikke ændres (udskiftning af arbejdere med maskiner, som skal resultere i mindre »omkostninger« (§ 23))¹², eller ved at antage at de samlede lønudgifter ikke ændres.

§ 21

En tredje kilde til forøget produktivitet ligger i *jorden*, eller mere generelt i den del af jordens overflade (som kan være dækket af vand), som bruges i produktionsprocessen. Jord kan indgå i produktionsprocessen som en arbejds-genstand (f.eks. minedrift), som arbejdsmiddel (f.eks. landbrug) eller simpelt hen som *locus standi*. Den umiddelbare opfattelse, at udnyttelsen af jord kræver en leje eller en *jordrente* inddrages på dette trin i analysen. Vi antager for nemheds skyld, at jordrenten, ligesom lønningerne, betales med salgsindtægterne fra de producerede varer efter udnyttelsen af jorden. Jordrente repræsenterer et yderligere fradrag fra den samlede produktværdi, som kapitalisten skal betale, i dette tilfælde, til jordbesidderen, personificeringen af jord. Produktværdien falder nu i fire komponenter: gammelværdi, nødvendig værdi, rente og et overskud, som kan kaldes *profit*. Relativ overskydende merværdiproduktion er, *ceteris paribus*, altid resultatet af anvendelsen af bedre jord, som muliggør en højere

12. Mike Rot, *Kernstruktur unsere kapitalistischen Gesellschaft*, Frankfurt 1972.

arbejdsproduktiviteten. Hvorvidt profitten er større afhænger af, om værdien af det ekstra produkt opvejes af en ekstra jordrente. Med jordrente opstår en kvalitativ ny værdiform; penge som absolut værdi lægger nu udover industrielle varer og arbejdere også jordstykker ind under sin indflydelsessfære. Omvendt får jordbesidderen via jordrenteformen ret til en del af det abstrakt associerede arbejde. Jordens personificering i mange individuelle jordbesiddere taget under ét konstituerer *jordbesidderklassen*.

(a) På dette sted i analysen er vi kun interesseret i jordrente som en værdiform og ikke i endelige udsagn om dens størrelse. Dette sidste emne vil blive taget op i forbindelse med konkurrenceanalysen i undersøgelsen af differentialrente, absolut jordrente og monopolrente (CCF&S: ELDRED, del III).

(b) *Rudolf Bahro* er en marxistisk fortæller for en »konsistent og sammenhængende revision af hele vores teoretiske fundament«. ¹³ Man kunne med god grund opfatte dette som et teoretisk program om en »økologisk omskrivning af den overleverede politiske økonomi for kapitalismen og socialismen« (ibid p. 64f), hvis ikke det var for det faktum, at Bahro's skrivelser ikke indeholder antydningen af en gennemtænkt rekonstruktion af den Marxske teori. Bahro placerer det økologiske spørgsmål i forgrunden, ikke på nogen måde som et delaspekt af en teori, men snarere som et politisk krav, som han hævder vil »gennemtvinge udviklingen væk fra kapitalisme« (ibid p. 76). I modsætning hertil betyder Bahros udfordring for os nødvendigheden af at gentænke naturens økonomiske stilling i en samlet kritik af den borgerlige samfundsform. Bahro hævder:

»Netop for den unge Marx skulle afskaffelsen af privat ejendomsret til produktionsmidlerne føre til en forsoning mellem kultur og natur... Senere blev dette synspunkt skubbet mere til side i Marx tænkning, fordi han koncentrerede sig udelukkende (?) om analysen af kapitalrelationen i snæver betydning, dvs. om de problemer, som på den tid (?) først og fremmest (?) stod i vejen for arbejderklassen« (ibid p. 95f).

At behandlingen af forholdet mellem mennesker og natur i Marx' senere arbejder skubbes »mere til side« er en opfattelse, som kun kan opstå på grundlag af en læsning af *Kapitalen*, som har overset tredje bind. Bahro nævner ikke den 200 sider lange del IV i tredje bind: »Forvandling af Merprofit til Jordrente« eller kapitalistisk rente i det hele taget, »det specifikke økonomiske udtryk for jordejendommen« (Rh3 810; K1 635).

I tredje bind behandler Marx »modsigelse(n) mellem ejendommen og en rationel agronomi ... hele ideen i den kapitalistiske produktion, som er rettet mod den umiddelbart nærmeste pengegevinst - er i modstrid med landbruget, som må administrere de samlede og varige livsbetingelser for kæden af successive menneskegenerationer.« (Rh3 804; K3 630, n. 27). (Sådan en modstrid er ikke begrænset til landbrugets udnyttelse af jorden.)

13. Rudolf Bahro. *Elemente einer neuen Politik: Zum Verhältnis von Ökologie und Sozialismus*, Berlin 1980, s. 118.

Vores tematisering af jordrenten meget tidligere i analysen end i *Kapitalen* har den fordel, at de tre kilder til opdeling af arbejdsproduktivitet præsenteres sammen (§§ 16-23), at analysen af kapitalistisk produktion tager højde for hele sættet af produktionselementer og deres tilhørende værdiformer, og at jorden fra starten præsenteres som værende underlagt kapitalens udbytning. Ikke desto mindre vil den modstrid, som Marx refererer til, blive behandlet i konkurrenceanalysen, hvor ejendom og konkurrencesubjekters jagt efter pengegevinster fremtræder. I tredje bind henviser Marx også til, hvordan modstriden mellem egeninteressen og udnyttelsen af jorden, som »somme tider bliver administreret i overensstemmelse med fællesinteressen«, (Rh3 804; K3 631 n. 27) kan opløses indenfor de borgerlige former nemlig ved, at jorden er »underkastet ... statsforvaltningen« (ibid). Marx' eksempel i denne passage er begrænset til den direkte statsadministrerede dyrkning af jorden. I en videre betydning kan dette imidlertid opfattes som statens begrænsning af den måde, som den egoistiske omgang med jorden foregår på i konkurrencen til fordel for en almen velfærd, som bestemmes af staten. Det er slående, at Bahro *intetsteds* i omtalte bog forsøger en analyse af statens intervention i konkurrencen. Staternes forsøg på at handle internationalt for at formindske økologisk destruktion diskuteres heller ikke af Bahro.

Ifølge ham ligger beviset på det økologiske spørgsmåls »objektive antikapitalistiske orientering« (Bahro op.cit. p. 65) i »min detaljerede forklaring på forbindelsen mellem kapitalistisk udvidet reproduktion ... og anarkistisk industriel vækst, fremmed og fjendtlig teknologi« (ibid p. 88). Heri ligger en ny variant af den miskrediterede teori om kapitalismens sammenbrud, som siges at gennemtvinge overgangen til socialismen. Det forbliver et stort teoretisk og praktisk spørgsmål, i hvilket omfang problemerne med destruktion af naturen i det mindste delvist kan løses eller holdes nede *indenfor* de borgerlige samfundsformer, f.eks. gennem statslig iværksat kontrol. Bahro tilbyder ingen analyse, som kunne afgøre disse spørgsmål på den ene eller anden måde, men alene sin politiske overbevisning. Er det en forudsætning i De Grønnes politik, at det 'økologiske spørgsmål' kan løses ved at tvinge staten til at foretage bestemte begrænsede indgreb overfor den kapitalistiske industri?

(c) Klasserne vil blive behandlet mere detaljeret i VRAK 3.

§ 22

Ikke alene jordens naturlige forskelle kan være årsag til forøget produktivitet, men også forskelle, som skyldes inddragelse af jordforbedringer. Jorden er i dette tilfælde ikke længere blot et 'produkt' af naturen, men også et produkt af arbejde, og skal *forsåvidt* behandles begrebsligt som producerede produktionsmidler (§ 18). Da vi antager, at kapitalisten køber produktionsmidlerne før de indgår i produktionsprocessen, er den passende antagelse her, at jordforbedringerne købes ved at betale en anden kapital for at forbedre jorden. Da vi yderligere antager, at den samlede udlagte

kapital, som er forvandlet til produktionsmidler, bliver forbrugt i produktionsprocessen (§ 18), antager vi tilsvarende i tilfældet med jordforbedringer, at alle forbedringer, som *kræver en fornyelse*, forbruges i løbet af den produktionsproces, som betragtes. Jordforbedringer, som ikke kræver fornyelse i form af yderligere udlæg, er særegenheder, som skyldes jordens karakter af at være et stykke natur; så længe jorden bruges til passende produktion eller ikke ligger brak i for lang en periode, bibeholder den automatisk sin forbedrede tilstand gennem naturlige processer. Udlægget til den oprindelige jordforbedring er i dette tilfælde et udlæg én gang for alle, og alle fremtidige brugere af jorden vil høste fordelene uden at skulle udlægge en yderligere sum. Desuden disponerer jordejeren over et jordstykke af bedre kvalitet, uafhængigt af yderligere udlæg, dvs. forbedringerne er blevet til en 'anden natur'. Jordforbedringer, f.eks. opdyrking af jord, bygning af en mine, nivellering af et jordstykke, udøves på grundlag af viden om den genstand, det drejer sig om, jorden. Naturvidenskaberne har således et særligt anvendelsesområde i forhold til naturen, f.eks. geologi, biologi, agronomi, økologi. Ligesådan har også den teknologi, som anvendes til at forbedre jorden, en speciel karakter, f.eks. kemiske stoffer til at forbedre jorden, dræningsgrej, bulldozere, som produceres ved hjælp af specialiseret ingeniørarbejde (kemi-, maskin-, civilingeniører).

En ophævelse af antagelsen i fremstillingen, at kapitalisten køber de samlede jordforbedringer, nødvendiggør (penge)renteformen (VRAK 3). Når disse forbedringer blot lejes for en periode, svarer det til at lease produktionsmidler, som på sin side svarer til at låne en kapital i værdi lig med værdien af de lejede produktionsmidler, som er indeholdt i jorden. *Lejen*, som betales for brug af den forbedrede jord inkluderer en *pengerente* komponent og en *tilbagebetaling* af en (fiktiv) lånt kapital.

»Renten for den i jorden inkorporerede kapital og de forbedringer, som den således gennemgår som produktionsinstrument, kan udgøre en del af jordrenten, som forpagteren betaler til jordejeren, men den konstituerer ikke den egentlige jordrente, som bliver betalt for brugen af jorden som sådan, hvad enten den befinder sig i en naturtilstand eller er opdyrket.« (Rh3 806; K3 632)

§ 23

Den kapitalistiske produktionsproces kan på dette fremstillingstrin illustreres således:

$$\begin{array}{ccccccc}
 & & J & \dashrightarrow & & & R \\
 P \rightarrow & & PM \cdots Pr \cdots V & \rightarrow & P^* & \begin{array}{l} \rightarrow \\ \rightarrow \\ \rightarrow \end{array} & \begin{array}{l} R \\ P' \\ L \end{array} \\
 & & A & \dashrightarrow & & & \\
 & & & & & & = P + p
 \end{array}$$

hvor P er den pengekapital som udlægges til at efterspørge (\rightarrow) produktionsmidler (PM); jord (J) og arbejdere (A) indtræder i produktionsprocessen (Pr) under lejeforhold ($--\rightarrow$) for brugen af henholdsvis jord og arbejdskraft. Vareproduktet (V) sælges for P^* , ud af hvilket jordrente (R) og lønninger (L) betales, mens en rest P' bestående af gammelværdi og profit (p) bliver tilovers. Hele processen kan nu opfattes som en bevægelse fra penge (P) til flere penge (P'), som *valorisering af udlagt kapital*. I denne cirkulære bevægelse er hele bevægelsens resultat (p) relateret til den oprindeligt udlagte pengekapital (P) (som en *profitrate* $p' = p/P$) og opfattes forsåvidt som kapitalens *selv-valorisering*, hvori værdiforbindelserne til produktionens konstitutive elementer forsvinder i ydre prisrelationer. I denne ydre form fremtræder produktionsprocessen som et moment i den udlagte kapitalens egen bevægelse, i stedet for som udbytning af arbejdskraft til produktion af merværdi (§ 13). Denne ydre bevægelse udtrykker den personificerede kapitalens synspunkt. De samlede fradrag fra produktværdien samles under betegnelsen *omkostninger* ($k = R + L + P$) og sættes i denne udifferentierede form som en pengesum i forhold til det endelige overskud, som tilfalder kapitalisten, profitten.

(a) På grundlag af arbejdsværditeorien diskuterer Marx den indbyggede modsigelse i at anvende dyrere produktionsmidler, selv om de er mere produktive:

»Anvendelsen af maskiner til produktion af merværdi rummer altså en immanent modsigelse, idet maskinerne kun kan forøge den ene af de to faktorer, hvoraf merværdiens størrelse ved en kapital af given størrelse afhænger, nemlig merværdiraten, ved, at den formindsker den anden faktor, nemlig arbejderens antal«. (Rh1 591; K1 429)

Det er på grundlag af denne modsigelse, at Marx afleder den berømte tendens til profitratens fald (jvf. K3 del III). Marx' argumentation er svækket på grund af den forkerte opfattelse - baseret på arbejdsværditeorien -, at et bestemt antal arbejdere med en arbejdsdag af en given varighed og intensitet kun kan skabe en begrænset mængde nyværdi. Denne opfattelse er knyttet til Marx' antagelse, som introduceres i *Kapitalens* første kapitel (Rh1 140; K1 59), om at alt arbejde er simpelt arbejde. Arbejder udført med forskellige produktionsmetoder og i særdeleshed med forskellige slags produktionsmidler, er imidlertid kvalitativt forskellige, mere eller mindre komplekse arbejder med forskellige værdiskabende potenser (muligheder) (*potenzierte Arbeit* K1 59). Produktionsmidlernes rolle i værdiskabelsen består ikke i at overføre en forud eksisterende værdi til produktet (jvf. § 18b), men snarere i at tildele en eksponent til det levende arbejdes værdiskabelse ved at påvirke arbejdsmetoden. Vi giver et simpelt eksempel som illustration. Da jord er en neutral faktor i denne diskussion, sætter vi jordrenten lig nul. Antag, at vi har en kapital som introducerer en ny, dyrere produktionsmetode, der kræver et større udlæg til produktionsmidler ($P + \delta P$); lønnen er imidlertid den samme som

før (L), men produktets salgsindtægter er større ($P^* + \delta P^*$). Alle andre forhold forbliver uændrede. Så er forskellen i profitrate

$$\begin{aligned}\delta p' &= \frac{P^* + \delta P^* - L - (P + \delta P)}{P + \delta P} \div \frac{P^* - L - P}{P} \\ &= \frac{P \cdot \delta P^* - \delta P (P^* - L)}{(P + \delta P) P} > 0\end{aligned}$$

hvis og kun hvis $\delta P^*/\delta P > 1 + p'$. Udtrykt i ord: profitraten stiger ved indførelsen af dyrere produktionsmidler, hvis og kun hvis stigningsraten for salgsindtægterne med hensyn til det forøgede udlæg til produktionsmidler overstiger profitraten plus en. (Læseren kan kontrollere, at det samme resultat holder for tilfældet, hvor lønningerne også lægges ud i stedet for at blive betalt bagud.) Dette betyder, at ikke alene skal de ekstra omkostninger dækkes af et ekstra afkast (som er betingelsen for at profitmassen kan stige), men derudover skal stigningsraten overstige profitraten. Jo lavere profitrate desto mere bliver situationen én, hvor en stigning i profitmassen samtidig er en stigning i profitraten. Vi ser derfor, at i værdiforms-analytiske termer afhænger spørgsmålet om, hvorvidt profitraten stiger ved indførelsen af dyrere produktionsmidler, af deres arbejdsproduktivitet og af den pris, som produktet sælges til. Hvis enhedsprisen falder ved forøget produktion, så er det desto mere sandsynligt, at profitraten vil falde, medmindre der kompenseres ved en endnu større stigning i produktmassen.

Merværdiraten i det foreliggende eksempel stiger, hvis og kun hvis det forøgede udlæg til produktionsmidler mere end dækkes ind af en stigning i indtægterne, dvs.

$$\delta m' > 0 \text{ hvis og kun hvis } \delta P^* > \delta P$$

(b) Kapitalens bevægelse som valoriserende pengekapital gør det muligt for de processerende penge at opnå en bevægelsesform adskilt fra værdiskabelsesprocessen i selve produktionen. Kapital fremtræder derved som værdiens selvbevægelse, som selvvaloriserende værdi, der i sig selv tiltrækker mere værdi til sig uafhængigt af nogen forbindelse med værdiens substans, abstrakt associeret arbejde. Denne eksternalisering af kapitalens bevægelse danner *overgangen* til værdiens *renteform*, som vi vil beskæftige os med i det næste afsnit (VRÅK 3) sammen med analysen af revenueformen.

Oversat af Knud Pedersen, Agnete Raaschou-Nielsen og Thomas Stenderup.